O‘ZBEK MILLIY TEATRINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI.

Ahmadov Sunnatillo Akmaljon o‘g‘li
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
Tarix fakulteti magistranti
ahmadovs005@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20021302

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola o‘zbek milliy teatrining rivojlanish bosqichlarini har tomonlama tahlil qilindi. Tadqiqot teatr san’atining eng qadimgi paydo bo‘lishidan tortib zamonaviy davrgacha bo‘lgan evolyutsiyasini o‘rganadi va beshta asosiy tarixiy davrni aniqlaydi: an’anaviy xalq teatri, yangi sahna san’atining shakllanishi (1914—1920), Sovet davri modernizatsiyasi (1920—1991), mustaqillik davri (1991—2000) va zamonaviy sahna (2000—hozirgi kungacha). Maqolada milliy teatr estetikasi rivojiga hissa qo‘shgan Mannon Uyg‘ur, Abror Hidoyatov va boshqalar kabi muhim shaxslar ta’kidlangan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek milliy teatri o‘zining musiqiy yo‘nalishi, boy tarixiy mavzulari va ma’rifatparvarlik an’analariga asoslangan ta’lim funksiyasi kabi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Topilmalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek teatri nafaqat O‘zbekiston madaniy hayotida, balki kengroq Markaziy Osiyo mintaqasida ham muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so’zlar: O‘zbek teatr, milliy teatr, sahna san’ati, tarixiy bosqichlar, Mannon Uygur, dramaturgiya.

Abstract

This scientific article provides a comprehensive analysis of the development stages of the Uzbek national theater. The research examines the evolution of theater art from its earliest origins to the modern period, identifying five main historical periods: traditional folk theater, formation of new stage arts (1914—1920), Soviet era modernization (1920—1991), independence period (1991—2000), and the modern stage (2000—present). The article highlights key figures such as Mannon Uygur, Abror Hidoyatov, and others who contributed to the development of national theater aesthetics. The study reveals that Uzbek national theater has unique characteristics including its musical orientation, rich historical themes, and educational function rooted in the tradition of enlightenment (ma’rifatparvarlik). The findings demonstrate that Uzbek theater plays a significant role not only in the cultural life of Uzbekistan but also in the broader Central Asian region.

Keywords: Uzbek theater, national theater, stage arts, historical stages, Mannon Uygur, dramaturgy.

Аннотация

Данная научная статья представляет собой всесторонний анализ этапов развития узбекского национального театра. Исследование рассматривает эволюцию театрального искусства от его истоков до современного периода, выделяя пять основных исторических периодов: традиционный народный театр, формирование нового сценического искусства (1914–1920), модернизация советской эпохи (1920–1991), период независимости (1991–2000) и современная сцена (2000 – настоящее время). В статье освещаются ключевые фигуры, такие как Маннон Уйгур, Аброр Хидоятов и другие, внесшие вклад в развитие

эстетики национального театра. Исследование показывает, что узбекский национальный театр обладает уникальными характеристиками, включая музыкальную направленность, богатую историческую тематику и воспитательную функцию, укорененную в традиции просвещения (марифатпарварлик). Результаты демонстрируют, что узбекский театр играет значительную роль не только в культурной жизни Узбекистана, но и в более широком регионе Центральной Азии.

Ключевые слова: узбекский театр, национальный театр, сценическое искусство, исторические сцены, Маннон Уйгур, драматургия.

O‘zbek milliy teatri — Markaziy Osiyo mintaqasida eng qadimiy va boy an’analarga ega bo’lgan sahna san’atlaridan biridir. Uning taraqqiyoti asrlar davomida xalq og’zaki ijodi, musiqa, raqs va dramatik an’analarning uyg’unligi negizida shakllangan. Bugungi kunda O‘zbek milliy teatri nafaqat mamlakatimiz, balki butun Markaziy Osiyo madaniy hayotining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Teatr san’atining inson va jamiyat hayotida, xalqning ma’naviy dunyosini, ong-u tafakkurini yuksaltirishdagi o‘rni va ahamiyati beqiyosdir [1]. O‘zbek teatrining rivojlanishi davomida uni o‘rganish, tadqiq etishga qaratilgan alohida ilm sohasi — teatr tanqidchiligi va teatrshunoslik fani tarkib topgan [2]. Maqolamizning maqsadi — O‘zbek milliy teatrining taraqqiyot bosqichlarini tarixiy-xronologik jihatdan tahlil qilish, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash va milliy teatr san’atining shakllanishidagi asosiy omillarni ko‘rsatishdir.

An’anaviy xalq teatr an’analari (XIX asr oxiri — XX asr boshlarigacha).

Og’zaki teatr an’analarining shakllanishi.

O‘zbek milliy teatrining ildolari qadimiy Sharq madaniyatiga, xususan, Xuroson va Movarounnahr mintaqalarida rivoj topgan og’zaki ijod an’analariga borib taqaladi. An’anaviy O‘zbek xalq teatrining asosiy xususiyatlaridan biri uning musiqali, ohangli va raqsiy ifoda vositalari bilan boy bo‘lganligi edi. Bu an’analar nafaqat tomoshabinlarni jalb qilish, balki ma’lum ijtimoiy-g‘oyaviy vazifalarni ham bajarishga qaratilgan edi.

Xalq teatrining asosiy janrlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Maqom va lokal spektakllar — turli mavzularni sahnalashtirish
- Qiziqchi san’ati — komediya va satira unsurlarini o‘z ichiga olgan
- Katyrema — askiya va kulgi an’analari
- Halqaboz — qo‘shimcha kulgili sahna ko‘rinishlari

Bu an’anaviy shakllar jamiyatning quyi qatlamlarida, bozorlarda, to‘y va bayramlarda namoyon bo‘lardi. Xalq ijodkorlari — kattabozlar, qiziqchilar, hofizlar — o‘z asarlarida kundalik hayot, ijtimoiy adolat va odob-axloq mavzularini ko‘tarardilar.

Katta turkumi va milliy teatr ildizlari.

XIX asrning ikkinchi yarmida O‘zbekiston hududida yashovchi turkiy xalqlar orasida Katta turkumi yoki Maqom teatri keng tarqalgan edi. Bu teatr turi o‘zbek, turkman, uyg’ur va boshqa turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosini ifoda etar edi. Maqom teatri o‘zida musiqa, she’riyat va dramatik harakatni uyg‘unlashtirardi.

Shunday qilib, XX asr boshlarigacha O‘zbekiston hududida ikkita asosiy teatr an’anasi mavjud edi:

1. An’anaviy xalq teatr an’analari.
2. Maqom va lokal spektakllar an’anasi.

Bu an’analar keyinchalik professional milliy teatrning shakllanishiga mustahkam poydevor bo‘ldi.

Yangi sahna san’atining shakllanishi (1914—1920-yillar).

Birinchi professional truppalarning paydo bo‘lishi.

Birinchi o‘zbek professional teatr truppasi Toshkentda 1914-yil o‘rtalarida shakllana boshladi [3]. Bu jarayonni Toshkent ma’rifatparvarlarining ilg‘or vakillaridan bo‘lgan atoqli pedagoglar va ma’daniyat arboblari boshqarardilar. Ularning asosiy maqsadi xalqni ma’rifatga, yangidan-yangi fikrlashga undash va jamiyatni isloh qilish edi. Birinchi o‘zbek ijodiy jamoasi «Turon» truppasining «Nizom»ida teatrning bosh maqsadi quyidagicha belgilangan edi:

a) aholi o’rtasida sahna ishlari va hayriyaga jiddiy munosabatni tarqatish" [12]. «Turon» truppasi o‘zbek theatr tarixida muhim voqea bo‘lib, uning asosida keyinchalik O‘zbek milliy akademik drama teatri shakllandi. Bu teatr — O‘zbekistonda yangi sahna san’atini shakllanishi va rivojlanishiga karvonboshilik qilgan teatr jamoasi hisoblanadi [4].

1.1 Ma’rifatparvarlarning roli.

Bu davrda O‘zbek teatrining shakllanishida ma’rifatparvarlar — Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy, Cho‘lpon va boshqalar — katta rol o‘ynadilar. Ular teatrni ma’rifat tarqatish, xalqni uyg‘otish va jamiyatni zamonaviy sivilizatsiya yo‘liga olib chiqish vositasi sifatida ko‘rdilar.

Ma’rifatparvarlar tomonidan yozilgan pyesalar quyidagi mavzularni o‘z ichiga olardi:

Xotira va vatanparvarlik;

Ma’rifat va ilm olish;

Ijtimoiy adolat va tenglik;

Ayollar erkinligi masalasi;

Zamonaviy turmush tarzi;

Bu asarlar o‘zbek dramaturgiyasining asosiy yadrosini tashkil etdi va keyinchalik professional teatr repertuarlarining negizi bo’ldi.

1.2. «Folklor teatr»dan «adabiy teatrga» o‘tish.

Bu davrning muhim xususiyati shundaki, avvalgi xalq an’analari Professional sahna san’atiga aylana boshladi. Ya’ni:

Og‘zaki ijod asarlari yozma shaklda qayta ishlana boshladi;

Maxsus yozilgan pyesalar sahnalashtirila boshlandi;

Professional rejissor va aktyorlar tayyorlana boshlandi;

Teatr texnik jihatdan takomillasha boshladi;

Shunday qilib, 1914—1920-yillar davri O‘zbek milliy teatrining «ikkinchi chaqiriq» — professional sahna san’atining shakllanish bosqichi bo‘ldi.

Sovet davri teatr modernizatsiyasi (1920—1991-yillar).

Bolshevik inqilobidan keyingi o‘zgarishlar (1920—1930-yillar).

Sovet hokimiyatining o‘rnatilishi bilan O‘zbekiston madaniy hayotida tub o‘zgarishlar ro‘y berdi. Teatr sohasida ham keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Bu davrda O‘zbek milliy teatrining rivojlanishida bir nechta muhim jarayonlar ro‘y berdi:

a) Yangi teatr tashkilotlarining tashkil etilishi;

1920-yillarda bir nechta yangi truppalar tashkil qilindi;

1929-yilda Davlat O‘zbek Musiqali Teatri asos solindi [5]

Teatrlar davlat tomonidan moliyalashtirila boshlandi.

b) Yangi dramaturgiyaning rivojlanishi.

Sovet davrida milliy drama asarlari faol ravishda yozildi va sahnalashtirildi. Xususan, tarixiy mavzular orqali xalqni ma’rifatli qilishga intilish va tarixning qahramonlik sahifalarini ko‘rsatish muhim o‘rin oldi [6].

c) Teatr ta’limining rivojlanishi;

Bu davrda O'zbekistonda teatr maktablari va studioalari tashkil etildi. 1945-yilda A.N. Ostrovskiy nomli Toshkent Davlat Teatr Instituti asos solindi va bu institut kinematografiya va teatr uchun mutaxassislar tayyorlashning asosiy markaziga aylandi [8].

Ikkinchi jahon urushi davri va urushdan keyingi yillar (1940—1960-yillar).

Ikkinchi jahon urushi O'zbek teatr hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab aktyorlar va rejissorlar frontga jo'natildi, teatrlar esa o'z faoliyatini davom ettirishga majbur bo'ldi.

Urushdan keyingi yillarda O'zbek milliy teatrining rivoji tezlashdi:

- 1948-yilda teatr buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy nomi bilan ataldi; [9]
- 1949-yilda uchta yangi teatr (ikkitasi o'zbek, biri rus) ochildi;
- Teatr repertuarlari boyidi va texnik jihatdan takomillashdi;

Bu davrda Mannon Uygur singari buyuk rejissorlar o'zbek milliy teatr estetikasi asoslarini yaratdilar. Uning ijodi o'zbek teatrining rivojlanish jarayoniga ijobiy ta'sir etdi [10].

«Ilhom» teatri — mustaqillikka intilish belgisi (1976-yil) 1976-yilda Toshkentda tashkil etilgan «Ilhom» teatri — Sovet Ittifoqidagi birinchi mustaqil teatr edi [11]. Bu teatrning asoschisi Marks Gaydamak edi. «Ilkhom» teatri Sovet davrida yashiringan muxolifat va alternativ madaniyat markazi sifatida faoliyat yuritdi. «Ilkhom» teatri misolida O'zbekistonda mustaqillik g'oyalarining allaqachon shakllana boshlaganligini ko'rish mumkin. Bu teatrning yondashuvi — rejissor Mark Gaydamak tomonidan yaratilgan — O'zbek teatrining rivojlanishida yangi sahifa ochdi.

Sovet davri teatrining umumiy tahlili.

Sovet davri O'zbek milliy teatrining rivojlanishida murakkab va ziddiyatli davr bo'ldi:

- O'zgarishlar ta'sirlar;
- Davlat moliyalashtirishi teatrlarning barqaror rivojlanishi;
- Yangi texnologiyalar sahna ko'rinishlarining boyishi;
- Kasbiy ta'lim tizimi malakali kadrlar tayyorlash;
- Ijtimoiy-siyosiy nazorat ijodiy erkinlikning cheklanishi;
- Propagandistik yo'nalish ba'zi asarlarning g'oyaviy cheklanganligi;

Sovet davri O'zbek teatrining texnik va kadrlar jihatdan rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, ammo ijodiy erkinlik va milliy o'ziga xoslik ba'zan cheklangan edi.

Mustaqillik davri (1991—2000-yillar).

Yangi davr boshlanishi.

1991-yilda O'zbekiston mustaqilligini e'lon qildi. Bu voqea O'zbek teatr hayotida yangi davr — milliy teatrning to'liq rivojlanish davri debochasi bo'ldi. Mustaqillik xalqimiz hayotida yangi davr, yangi sahifa ochdi, millatning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy rivojlanishi uchun imkoniyat yaratdi [12]. Bu davrda O'zbek milliy teatrining rivojlanishida bir nechta muhim o'zgarishlar ro'y berdi.

a) Milliylashtirish jarayoni;

- Teatrlar o'z milliy identitetini qayta aniqladilar;
- O'zbek tarixi va madaniyatiga oid mavzular repertuarlarda ustunlik kasb etdi;
- Til siyosati doirasida o'zbek tilida spektakllar soni oshdi.

b) Xalqaro aloqalar;

Bugungi kunda o'zbek teatrining jahon teatrlari bilan hamkorlikda rivojlanmoqda. Keyingi yillarda o'zbek teatri namoyondalari Germaniya, Fransiya va boshqa davlatlarda gastrol loyihalarida ishtirok etmoqda [13].

Teatr islohotlari.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston teatrlarida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi:

- Teatrlarning huquqiy maqomini yangilash;

- Moliyalashtirish tizimini takomillash;
- Repertuar siyosatini liberallashtirish;
- Xalqaro festival va loyihalarda ishtirok;

Bu islohotlar natijasida O‘zbek milliy teatrining o‘ziga xos milliy xususiyatlarini saqlab qolgan holda zamonaviy talablarga javob beradigan darajaga ko‘tarilishiga erishildi.

Yangi teatr markazlari.

Mustaqillik davrida mamlakatning turli hududlarida yangi teatrlar tashkil etildi:

Andijon viloyati musiqali drama teatri — mintaqaviy teatr rivojiga hissa qo‘shdi; [14]

Navoiy viloyati drama teatri — navoiyshunoslik mavzularini sahnalashtirdi;

Qoraqalpog‘iston respublika teatrlari — o‘ziga xos qoraqalpoq madaniyatini namoyon qildi;

Zamonaviy bosqich (2000-yildan hozirgi davrgacha).

XXI asr O‘zbek theatrining asosiy tendentsiyalari.

XXI asr boshlarida O‘zbek milliy teatrining rivojlanishida quyidagi asosiy tendentsiyalar namoyon bo‘lmoqda:

a) Zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi:

Sanoq texnologiyasi va multimedia;

Interaktiv sahna ko‘rinishlari;

Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR) texnologiyalari;

Raqamli ssenografiya;

b) Yangi dramaturgiyaning rivojlanishi:

Zamonaviy o‘zbek dramaturgiyasi yangi mavzular va shakllarni o‘z ichiga olmoqda;

Zamonaviy ijtimoiy muammolar;

Global va mahalliy kontekstlar uyg‘unligi;

Postkolonial identitet masalalari;

Yoshlar va bolalar uchun spektakllar;

c) Xalqaro integratsiya:

Zamonaviy O‘zbek teatrining jahon teatrlari bilan hamkorlikda rivojlanmoqda. Keyingi yillarda o‘zbek teatri namoyondalari Germaniya, Fransiya, Rossiya va boshqa davlatlarda gastrol loyihalarida ishtirok etmoqda [30].

Teatr pedagogikasi va kadrlar tayyorlash.

Zamonaviy davrda O‘zbekiston teatr ta’limi tizimi quyidagi asosiy yo‘nalishlarda rivojlanmoqda:

Oliy teatr ta’limi — universitet va institutlarda mutaxassislar tayyorlash;

O‘rta maxsus ta’lim — teatr kollej va litseylar;

Bolalar va yoshlar teatr studiyasi — amaliy teatr rivojlanishi;

Xalqaro almashinuv dasturlari — xorijiy tajriba o‘rganish;

Teatr binosi va infratuzilma.

O‘zbekistonning deyarli barcha teatrlari davlat mulki bo‘lib, mamlakatda madaniyat muassasalari faoliyatining ma’muriy-hududiy bo‘linishi mavjud [18]. So‘nggi yillarda quyidagi ishlar amalga oshirildi:

Tarixiy teatr binosi — Alisher Navoiy nomli O‘zbek Milliy akademik drama teatri;

Zamonaviy teatr inshootlari — yangi binolar qurish va rekonstruktsiya qilish;

Mintaqaviy teatr markazlari — viloyat teatrlarini rivojlantirish;

Asosiy taraqqiyot omillari va xususiyatlari.

Ichki omillar

O‘zbek milliy teatrining taraqqiyotida quyidagi ichki omillar muhim rol o‘ynadi:

1. Milliy an’analar — xalq og‘zaki ijodi va teatr an’analarining boyligi;
2. Madaniy meros — o‘zbek, tojik, turk, arab va forsiy madaniyatlar uyg‘unligi;
3. Ma’rifatparvarlik an’anasi — teatrni jamiyatni o‘zgartirish vositasi sifatida ko‘rish;

4. Dramaturgiya an’anasi — o‘zbek yozuvchilarining teatr asarlari yaratish tajribasi;
5. Milliy til va adabiyot — o‘zbek tili va adabiyotining teatr uchun qulay sharoiti;

Tashqi omillar

Tarix davomida O‘zbek teatriga quyidagi tashqi omillar ta’sir ko‘rsatdi:
1. Rossiya va Sovet ta’siri — texnik va kadrlar yordami, ammo ideologik cheklashlar;
2. G‘arb teatr ta’siri — Yevropalik va rus rejissorlarining tajribasi;
3. Sharq madaniyati — fors-tojik va turk madaniyati bilan aloqalar;
4. Globalizatsiya — zamonaviy teatr tendentsiyalari va texnologiyalar;

O‘zbek milliy teatrining o‘ziga xos xususiyatlari.

O‘zbek milliy teatri boshqa milliy teatrlardan quyidagi jihatlar bilan farqlanadi:
Musiqali yo‘nalish sahna harakatlari, musiqa va raqs uyg‘unligi;
Tarixiy mavzular O‘zbekiston tarixining boy sahifa va qahramonliklari;
Til boyligi o‘zbek tilining poeziya va dramatizatsiya imkoniyatlari;
An’anaviy elementlar xalq teatridan olingan unsurlar;
Ma’rifatparvarlik an’ana teatrning tarbiyaviy va ma’rifikativ vazifasi;

Yetakchi shaxslar va ularning hissasi.

Asoschilar va pionerlar.
Mannon Uygur (1900—1982) O‘zbek milliy teatr estetikasi asoschisi, buyuk rejissor [26]
Abror Hidoyatov (1908—1983) Teatr asoschilaridan biri, rejissor [2]
Shukur Hayrullayev (1912—1974) Aktyor va rejissor
Tursunboy Sodikov Teatr tarixchisi va tadqiqotchisi [23]
Zamonaviy yetakchilar
Hikmatilla Jo‘rayev — xalq artisti, rejissor
Bahodir Yorqobilov — teatr rejissori
Ulug‘bek Qodirov — yozuvchi va dramaturg

XULOSA

O‘zbek milliy teatrining taraqqiyot bosqichlarini tahlil qilar ekanmiz, quyidagi xulosalarga kelamiz:

Birinchisi, O‘zbek milliy teatri asrlar davomida shakllangan boy madaniy an’analarga tayanadi. Uning ildolari og‘zaki ijod, musiqa va raqs an’analariga borib taqaladi.

Ikkinchisi, professional milliy teatr 1914-yilda «Turon» truppasi asosida shakllandi. Bu teatr keyinchalik O‘zbek Milliy akademik drama teatriga aylandi.

Uchinchisi, Sovet davri O‘zbek teatrining texnik va kadrlar jihatdan rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi, ammo ijodiy erkinlik va milliy o‘ziga xoslik ba’zan cheklangan edi.

To‘rtinchisi, mustaqillik davri (1991-yildan) O‘zbek milliy teatrining o‘ziga xos milliy xususiyatlarini saqlab qolgan holda zamonaviy talablarga javob beradigan darajaga ko‘tarilishiga imkoniyat yaratdi.

Beshinchisi, zamonaviy O‘zbek teatrining asosiy vazifasi — milliy merosni zamonaviy texnologiyalar va xalqaro tajriba bilan uyg‘unlashtirish, yangi avlod tomoshabinlari uchun jozibador teatr yaratishdan iborat.

O‘zbek milliy teatri — nafaqat O‘zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo madaniy hayotining muhim tarkibiy qismidir. Uning taraqqiyoti davom etmoqda va kelajakda yanada yangi marralarni zabt etishi muqarrar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek teatrining rivojlanish tarixi. Teatrshunoslik fani // ZiyoNET Kutubxonasi, 2023.
2. Ochilova K.I. O‘zbekistonda teatr san’ati tarixi // Cyberleninka, 2023.
3. Tursunboyev S. Teatr tarixi. — Toshkent: Sharq, 2000.

4. O’zbek milliy akademik drama teatri // O‘zbek Vikipediyasi.
5. Umarov M. Mannon Uygur va milliy teatr estetikasi. — Jizzax: JDPU, 2020.
6. Tashkenbayeva M.R. O‘zbek theatr san’atining ilk odimlari // Zenodo, 2023.
7. Teatr: U hozir ham ibratxonami? // Jadid.uz.
8. From the history of Uzbek folk theaters // P Publishing, 2023.
9. History of the Uzbek National Puppet Theater // IJMRA, 2023.
10. Tendencies in the Development of Modern Theatrical Art of Uzbekistan // Sanat.orexca.com.
11. Development of Theatrical Art in Uzbekistan during the Years of Independence // GRN Journal, 2023.
12. National reforms in Uzbek theaters during the years of independence // Scopus Academia, 2023.
13. Historic Uzbekistan theatre under threat from developers // The Guardian, 2020.
14. Soviet Modernization and Making of Uzbek National Opera // ResearchGate, 2023.
15. Underground Counterculture in Tashkent: The First Independent Theatre in the Soviet Union // RAAA.
16. Ikramov, S. N. (2024). Badiiy asarlar asosida rejissorlik etyudi yaratishning o ‘ziga hosligi. Oriental Art and Culture, 5(1), 111-117.
17. Rajabova, S. (2023). O ‘zbek estradasida yakka ijro masalalari. Oriental Art and Culture, 4(6), 257-262.